

HIIUMAA

MUINSUSKAITSE SELTSI

TOIMETISED 4

**ARHEOLOOGILISED UURINGUD PÜHALEPA
KIRIKUAIAS**

REIGI VAATED 1862. AASTAST

KÄRDLA KOOLIMAJA

HUGO MAIDE MÄLESTUSED

MEENUTUSI HUGO MAIDEST JA HIIU KALURIST

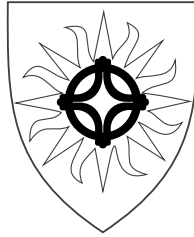
**TÄIENDUSI KÄRDLA OLAVI KABELI
UURIMISLOOLE**

„VARASTA PERSIA VÜRSTI TÛTRED ÄRA!“

AUGUST JÄÄGER. VABADUSSÕJA MÄLESTUSED

„TRUU TÕÕMEES SOTSIALISTLIKUS LIIKUMISES“

VISKOOSA KUNSTSIIDIVABRIK

Hiiumaa
Muinsuskaitse Selts

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi TOIMETISED nr 4

**Kärdla
2022**

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi Toimetised nr 4

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi väljaanne nr 9

Kärdla 2022

Koostasid: Dan Lukas
Mart Mõniste
Kujundas: Mart Mõniste

Tagakaanel Paluküla kirik, tsaariaegne postkaart
Dan Lukase kogu

Hiiumaa
Muinsuskaitse Selts

Väljaandja:

Hiiumaa Muinsuskaitse Selts
Swedbank EE612200221054816757
www.hiiumaamuinsuskaitseelts.eu

Toetajad:

EESTI KULTUURKAPITAL

Eesti
Sõjamuuseum
KINDRAL LAIDONERI MUUSEUM

Hiiumaa vald

Trükikoda Print Best

ISSN 2504-5628

Sisukord

Arheoloogilised uuringud Pühalepa kirikuaias	7
<i>Monika Reppo, Martin Malve</i>	
Reigi vaated 1862. aastast	31
<i>Tiit Harjak, Frank Lukk</i>	
Kärdla koolimaja	43
<i>Katrin Koit</i>	
Hugo Maide mälestused	67
Meenutusi Hugo Maidest ja Hiiu Kalurist	117
Täiendusi Kärdla Olavi kabeli uurimisloole	155
<i>Madis Nõmm</i>	
„Varasta Persia vürsti tütreid ära!“	207
<i>Patrick Rang</i>	
August Jääger. Vabadussõja mälestused	229
<i>Patrick Rang</i>	
„Truu töömees sotsialistlikus liikumises“	251
<i>Patrick Rang</i>	
Viskoosa kunstiidivabrik	257
<i>Maret Kukkur, Katrin Koit</i>	
Pühalepa kiriku tornikiivri asendamine	275
<i>Ain Pihl</i>	
Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi kroonika 2021 – 2022	279
<i>In memoriam</i> Elmo Viigipuu	295
Autorid	303
Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi väljaanded	304

Arheoloogilised uuringud Pühalepa kirikuaias

Monika Reppo, Martin Malve

Arheograator OÜ

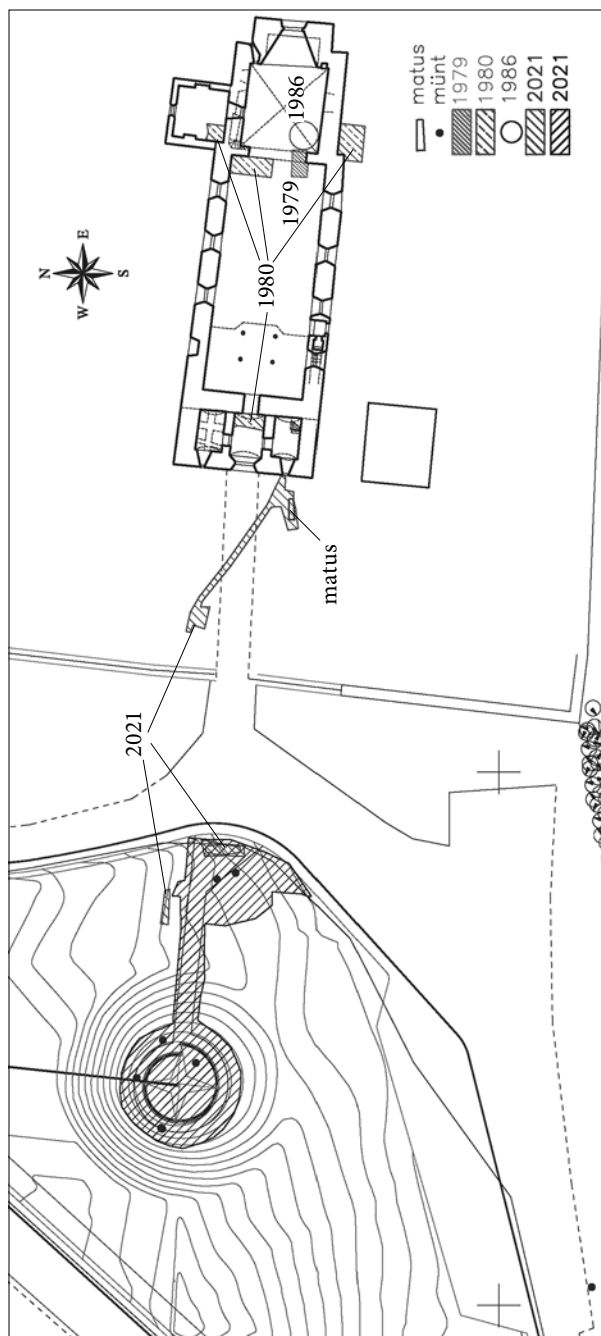
Pühalepa kirikuaias ja kirikuaia piirdemüüri ning kiriku kaitsevööndis toimusid arheoloogilised uuringud oktoobris 2021 ning juunis 2022. Uuringud olid planeeritud Vabadussõja mälestusmärgi rajamise ettevalmistamiseks. Käesolev artikkel kirjeldab nende uuringute esialgseid tulemusi.

Uuritud ala

2021. aasta sügisel jäi uuringuala kiriku ja kirikuaia kaitsevööndi lääne-ossa (joonis 1). Siia kaevati valdavalt meetrisügavune kraav¹, et ühendada rajatava mälestusmärgi jaoks elektrikaabel kirikuga. See kulges pühakoja sissepääsu juurest kirikaia väravani umbes 20 meetrise lõiguna, kus paigaldatav elektrikaabel ühendati juba olemasoleva juhtmega. 2021. aasta trassi planeeritud asukohta muudeti tööde käigus veidi, sest kiriku sissepääsu kõrval satuti *in situ* paiknenud matusele.

2022. aastal toimusid uuringud kirikaist väljaspool, kirikust läände jääval muruplatsil, kuhu on planeeritud kirikuga samal joonel paiknev Vabadussõja mälestusmärk. Töödega kaevati valmis antud mälestusmärgi vundamendiauk (planeeritud mälestusmärk on näha joonisel 1) ning juuriti välja selle kohal paiknenud kändud. Samuti maeti kirikuaeda tagasi 2021.

1 Töödel olid 2021. ja 2022. aastal kaasatud vastavalt detektoristid Kristjan Tammaru ja Illar Salusoo.

Joonis 1. Šurfide asendi plaan. Varasemate šurfide asukohad tekstis mainitud aruannete põhjal, kiriku põhiplaan Kultuurimälestiste registris. *Joonis Monika Reppo*

Täiendusi Kärkla Olavi kabeli uurimisloole

Madis Nõmm

Miks see jutt siia kirjutatud sai? Kui Dan mulle ükskord mainis, et võiksin kärklarootsi Püha Olavi kabeli ajalugu uurida, siis sai see pakkumine üsna kerge südamega vastu võetud. Mis seal ikka keerulist olla saaks? Tuleb läbi lugeda kõik, mis kunagi kirja pandud ja küll siis vastus töö käigus iseenesest paberile tekib! Aga võta näpust – kärklarootsi kabelit on kirjasõnas mainitud vähe ja möödaminnes; enamasti üldse sedapidi, et selle tegevus vist lakkas kusagil 1830. aasta paiku. Kuid millal kabel kui institutsioon asutati? Ja kus ta üleüldse asus? Imelik tõesti, aga Kärkla linna ajaloos on valge laik.

Uurimistöö oli tegelikult põnev ja tempokas. Hoiatan ette – seda lugedes tuleb mõnes kohas mütsi kõvasti kinni hoida, sest sõit on äkilisevõitu.

Väga pikk sissejuhatus

Millal kärklarootsi asustus algas? Seda numbrit me veel ei tea, isegi mitte saajandi täpsusega. Imelikul kombel näib Hiiumaal dokumenteeritud ajalugu täiesti puuduvat enne tuntud teksti, millega Saksa kuningas (formaalselt *Rex Romanorum* ehk roomlaste kuningas) Heinrich VII 1228. aastal läänistas tollasele Osilia piiskopile Gottfriedile 5 kihelkonda Saaremaalt, 7 kihelkonda Läänemaalt ja asustamata saare Hiiumaa ning ja muud juurdekuuluvad saared (*quinque kelichontas in Osilia et septem in Maritima, cum quadam insula deserta, quae dicitur Dageida, et aliis quibusdam insulis adiacentibus*).

Pilt 1. Heinrich VII pitsat

1254. aasta jagamisleping

1254. aastal jagasid tollane Osilia piiskop Heinrich ja ordu omavahel piiskopkonna maad. Siin ja edaspidi – piiskopkonna jagamine tähendas ainult ilmaliku võimu piiride määramist, kiriklik valitsemine kogu alal jäi piiskopile. See, kuidas toimiti Lääne- ja Saaremaaga, meid siinkohal ei huvita. Kuid Hiiumaa jagamine annab kaudselt märku sellest, et päris inimitühi saar siiski polnud. Ladinakeelne lause lepingust algab sõnaga „külad“: *Villae, infra miliare sitae, erunt communes nobis et fratribus, et censum earundem aequaliter dividemus, ut, si nobis et fratribus placuerit, ibidem munitionem aliquam construamus.*

Niisiis on 26 aasta jooksul saarele justkui tekkinud mitte lihtsalt asustus, vaid lausa külad. Kus need külad asusid? Lepingu tekstist see otseselt ei selgu. Seal on kirjeldused õieti üsna imelikud – Hiiumaa vahepiirid algavad justkui Saaremaalt, kusjuures Hiiumaa ordu ala kasutamise tegeleks justkui juba varasemast Põide kihelkonna (selle vanal kujul, ilma jagunemata Jaani ja Põide kihelkondadeks) inimesed ja piiskopi ala kasutaks juba mingeid aegu Karja kihelkonna rahvas. Ülejäänud Hiiumaa kohta mingit määratlust ei anta, ainult öeldakse, et *Omnes homines, qui prius in mari circa insulam habebant ius piscandi et in insula ligna caecendi, suo iure nullatenus privabuntur. Kiligunde inter nos et fratres similiter aequaliter est divisa, et homines nostri ad nostrum pertinebunt sacerdotem*, mis eesti keeles tähendab (Piia Sandraki tõlkes): „Niisamuti misiganes üle jääb eelmainitud kohtadest sellel samal saarel, poolitatakse meie ja vendade vahel võrdselt. Kõik mehed (s.t kohalikud elanikud - M. N.), kel juba eelnevalt on olnud õigus saare ümber meres kalastada ja saarel puid lõigata, oma õigusest mingil juhul ilma ei jäeta.“

Hiiumaalt pärit Rootsi ajaloolane ja riigiarhivaar Jakob Koit (1906–1988) tegeles 1254. aasta lepingus kirjeldatud piiride määramisega tänapäevast maastikul. Teemakäsitus „Über die Politische abrenzung der insel Hiiumaa (Dagö) im mittelalter“ publeeriti 1952. aastal Lundis ning me kasutame sellest ühte illustatsiooni. Jakob Koit leiab oma käsitluses kõik lepingus nimepidi mainitud paigad – näiteks koht *ad magnum lapidem* ehk suure

Pilt 2. Piiskop Heinrichi pitsat

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi Toimetised nr 1 (2016)

Kohaliku tasandi muinsuskaitse vajalikkusest ja võimalikkusest

Madis Tuuder

Kalmistu pärimus – kombestik, tavad, legendid. Pühalepa vald

Koostajad Maarika Leis-Aste, Liina Lindpere, toimetaja Luule Oppi

Torupilli Juss – vanas eas kuulsaks ja kuningaks saanud Hiiumaa mees

Aivar Viidik

„Kärdla“ viis Aafrika sõpradele nii tsementi kui ka relvi

Aivar Viidik

Emilian Lepisto mälestused

Taluarhitektuuri dokumenteerimisest Käina vallas 2011. aastal

Joosep Metslang

Suuremõisa mõisa peahoone paraadtrepp

Kersti Siim

Suuremõisa mõisa Hollandi tuulik

Mihkel Koppel

Mihkel Haavamäe 100

Elmo Viigipuu

Oomägi 1941

Mart Mõniste

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi kroonika 2012–2015

In memoriam Jüri Kuusemets, Heino Kerde

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi Toimetised nr 2 (2018)

Unustatud maja kalevivabriku hiilgeajast

Sirli Oot, Mari Luukas

Kärdla Pargi 3 hoone ajalooline ülevaade

Rein Jürimäe

Sügis 2018 - Pargi 3 kompleksi hetkeseis

Tiit Harjak

Hiiumaa vanim mündileid Pühalepast

Maarika Leis-Aste

Hiiumaa Vabadussõja mälestusmärgi ideekonkurss

Hiiumaa Muinsuskaitse Selts 30

Kadi Kiiver

Meeliks Julge mälestusi

Puliste küla Mardi talu

Armiide Lunter, Maili Eller

August Wupperfeldi postkaardid

Elmo Viigipuu

Stalini kosmonaudid Hiiumaal

Mart Mõniste

Ühest ammusest juubelitepeost Kärdlas

Endel Lepisto

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi kroonika 2016–2017

In memoriam Elle Kriiska, Rein Maalmeister

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi Toimetised nr 3 (2021)

Hiiumaa vanimad eestlaste hauatähised

Patrick Rang

Andreas Anton Kroll ja Magnus von Behm

Patrick Rang

Õigeusk Puskil. Kirik, kool ja seltsielu

Leili-Helge Väljas

Õigeusk Pühalepas

Andrus Martin

Otniel Leisi ja tema perekonna lugu

Ott-Eduard Aste

80 aastat Kärddla kalevivabriku põletamisest

Mart Mõniste

Kes olid kalevivabriku põletajad?

Patrick Rang

Noorteliikumine Kodusaar

Kadi Laid, Ain Tähiste

Reigi pastoraadi viimistlusuuringud

Maris Mändel, Kristiina Frolova

Reigi pastoraadi peahoone arheoloogilised eeluuringud

Monika Reppo

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi kroonika 2018 – 2020

In memoriam Jaanus Kõrv

Autorid

Tiit Harjak - HMS juhatuse liige, EELK Kärkla koguduse juhatuse esimees

Katrin Koit - HMS juhatuse liige, Muinsuskaitseameti Hiiumaa nõunik

Maret Kukkur - HMS liige, SA Saaremaa Muuseumid projektijuht

Frank Lukk - HMS liige, Sõru muuseumi juhataja

Martin Malve - osteoloog, OÜ Arheograator

Madis Nõmm - ajaloo huviline, MTÜ Teeme Ise Ajalugu

Ain Pihl - konstruktor, OÜ Rändmeister

Patrick Rang - HMS liige, Eesti sõjamuuseum - kindral Laidoneri muuseum

Monika Reppo - arheoloog, OÜ Arheograator

Harda Roosna - HMS liige, ajakirjanik

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi väljaanded

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi toimetised 3 - Kärkla 2021

Koostajad Dan Lukas, Mart Mõniste

15 × 21 cm, 320 lk, pehme köide

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi toimetised 2 - Kärkla 2018

Koostajad Dan Lukas, Mart Mõniste

15 × 21 cm, 320 lk, pehme köide

Kärkla laudis ja puitdekoor - Kärkla 2017

Autor Kristiina Frolova

21 × 30 cm, 92 lk, pehme köide, 56 joonist, 90 fotot

Kärkla Keskkooli ja Kärkla Ühisgümnaasiumi kergejõustiku rekordid ja edetabel - Kärkla 2016

Koostaja Toivo Pruul

11 × 17 cm, 160 lk, pehme köide

Tundmatu Vrageri. Elmar Vrageri vähetuntud kirjatöid - Kärkla 2016

Koostaja Vaapo Vaher

15 × 22 cm, 272 lk, kõva köide

Raamat ilmus tirelköites koos Aivar Viidiku koostatud Elmar Vrageri hiiumurdelise luule kogumikuga „Ma tule kuju“

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi toimetised 1 - Kärkla 2016

Koostajad Dan Lukas, Maarika Leis-Aste

15 × 21 cm, 256 lk, pehme köide

Kärkla aknad - Kärkla 2015

Koostaja Dan Lukas, tekst Dan Lukas, Katrin Koit

21 × 30 cm, pehme köide, 102 fotot, 96 lk

Hiiumaa kalmistud - Kärkla 2013

Koostajad Vello Kaskor, Dan Lukas, Maarika Leis-Aste, Mart Mõniste

15 × 22 cm, kõva köide, 270 fotot, 176 lk

Kärdla kirik

Hiiumaal

ISSN 2504-5628

9 772504 562049